

HARMAATURKIT HERKKUSUUT — BAHUVRIIHIT SANAKIRJASSA JA KIELIOPISSA

Suomen kielen perussanakirjan cd-rom -laitosta uudistetaan parhaillaan. Yhtenä tarkistettavana ja täydennettävänä ominaisuutena on hakusanojen sanaluokitus. Kysehän ei ole aivan yksiselitteisestä puuhasta, kun muistetaan, että kielioppien näkemys sanaluokkien määrästä ja laadusta vaihtelee. Esimerkiksi partikkelilla ymmärretään eri asioita eri yhteyksissä. Toinen ongelma ovat kahteen eri luokkaan tavalla tai toisella kuuluvat sanat. Suomen kielen erityispiirteitä on adjektiivien »substantiivisen käytön» monipuolisuus ja yleisyys. Millä tavoin käsitellä sanaluokaltaan vaikkapa adjektiivit *liikuntaesteinen, suomalainen, hyvä, levoton, koillinen, kirkas, musta* ja niin edelleen, jotta niiden substantiiviset käyttömahdollisuudet tulisivat oikeassa mitassa esille?¹ — Tässä artikkelissa käsitellään kuitenkin vain yhtä nominien luokittelun ongelmatyyppiä, bahuvriiheja.²

Bahuvriihit ovat tietynlaisia nominaalisia yhdyssanoja, joita käytetään sekä subs-

tantiivin että adjektiivin tapaan. Suomen kielessä bahuvriihi koostuu tyypillisesti nominatiivisijaisesta adjektiivi- tai substantiivimääritteestä ja perusosasta, joka on ruumiinosan tai vaatekappaleen nimitys, esimerkiksi *herkkusuu, harmaaturkki, punapäähä*. Vanhastaan bahuvriiheja on fennistiikassa pidetty ensi sijassa adjektiiveina (Ajrila 1938: 358; Hakanen 1973: 125–126; Hakulinen 1979: 384). Todellisuudessa bahuvriihien esiintymistä valtaosa on kuitenkin substantiivisia. Yllättävä seikka on sekin, että tätä yhdyssanatyyppeä on pidetty nykykielessä taantuvana (Schellbach 1964: 1–2; Hakanen mp.; Hakulinen mp.). Uusia muodosteita syntyy silti jatkuvasti. Tulevassa suomen kieliofissa (ks. esim. Heinonen ja Koivisto 1998 tai <http://www.kotus.fi/tutkimus/kielioppi/>) Vesa Koivisto osoittaa paitsi bahuvriihien substantiivisuuden myös niiden muodostustavan produktiivisuuden lukuisten tekstipointojen avulla.

Uusiin bahuvriihimuodosteihin törmää

¹ Henkilöviitteisten substantiivisten adjektiivien (*suomalainen, liikuntarajoitteinen* yms.) joukko on suurin. Muita tapauksia löytyy muun muassa idiomaattisista formuloista (*puhua pehmeitä, pehmoisia, levottomia, ... tehdä hyvää, pahaa, häijyä, ...*) ja konventionaalistuneista ellipseista (*elinkautinen, pullo kirkasta*). Osa substantiivisesta käytöstä on sitä paitsi adverbimaista, joten sanaluokkakysymys ei jää nominien sisäiseksi rajanveto-ongelmaksi. Huomaa vaikkapa ilmaukset *mennä halpaan* ja *ostaa halvalla*.

² Työllistin tätä artikkelia kirjoittaessani useita henkilöitä, joita haluan nimeltä mainiten kiittää: Kieliofipityöryhmän jäsen Vesa Koivisto ja Perussanakirjan päätoimittaja Marja Lehtinen lukivat koko tekstin kommentoiden. Taina Hämäläinen auttoi espanjaa koskevassa kysymyksessä, Klaus Karttunen ja Bertil Tikkanen puolestaan selvittivät minulle sanskritin bahuvriiheja. Tekstiin mahdollisesti jääneistä virheistä vastaan luonnollisesti itse.

lehtiä lukiessa tavan takaa (suluissa kon-
tekstista välittyvä merkitys)³: *siniformu* ('po-
liisi'), *tähtirinta* ('HIFK:n pelaaja'), *pak-
sunahka* ('norsu'), *isokenkä* ('isokenkäi-
nen'), *äidinmaitonaama* ('todella mamman-
pojan näköinen nuorukainen'), *töpselinenä*
('porsas'), *soikiopää* ('idiootti', 'kaista-
pää'). Monet esiintymät jäänevät ainutker-
taisuuksiksi (esim. *sarjafilminaama* 'jossa-
kin tv-sarjassa esiintyvä näyttelijä'), ja toi-
set taas ovat käänöslainaa (esim. *pizzanaa-
ma* < eng. *pizza face* 'henkilö, jolla on ak-
neiset kasvat'). Jo vakiintuneet muodosteet
— kuten *maitonaama*, *hapannaama* — tar-
joavat malleja uusille. Varsinkin *pää*-lop-
puisia on paljon erilaisia. Vastaavasti eng-
lannin kielessä *head*-bahuvriihit ovat iso
ryhmä (englannin bahuvriiheista lyhyesti
Quirk ym. 1985: 1576). *Pää*-bahuvriihit ei-
vät sisällä ainoastaan ulkonäköön vaan
myös luonteeseen liittyviä kuvauksia (*pu-
napää*, *pipopää*, *rillipää*, *nupopää* ym., *hui-
mapää*, *höyrypää*, *jukuripää*, *jästipää*, *jää-
räpää*, *kaistapää* ym.).

MITÄ OVAT BAHUVRIIHIT?

Erilaisissa kielitieteen yleislähteissä (sanas-
toissa, alkeisoppikirjoissa) bahuvriihilla
tarkoitetaan usein samaa kuin eksosentrisel-
lä yhdyssanalla. Näin muun muassa espan-
jan kielen nominaaliset verbi+objekti -yh-
dyssanat⁴ tulevat niputetuksi samaan ryh-
mään kuin tässä puheena olevat tapaukset
(ks. esim. Trask 1993). Eksosentrisyshän
on yleinen kielellisen rakenteen ominai-
suus, jossa rakenteen pääsanana (eli edus-
sanana tai -osan) jakauma ei ole sama kuin
koko rakenteen (Lyons 1968: 231–232).

Yhdyssanoihin sovellettuna eksosentrisyys
tulkitaan usein niin, että bahuvriihiyhdys-
sana ei ole edusosansa⁵ hyponyymi. Esi-
merkiksi *harvahammas* ei tarkoita tietyn-
laista hammasta vaan olentoa, jolla on tie-
tynlaiset hampaat. (Koivisto 2000.) En tie-
dä, onko tätä käsitystä problematisoitu; it-
sestäni vaikuttaa siltä, että on monentyyppi-
isiä yhdyssanoja, jotka tällä tavoin ajatel-
tuna olisivat eksosentrisiä. Ajatellaanpa
vaikka sanoja *runojalka*, *sananjalka* ja *jal-
ka*. Missä määrin runojalat ja sananjalat
ovat tietynlaisia jalkoja? Olisikin ehkä men-
tävä askelta pidemmälle ja pohdittava, mitä
eksosentrisellä yhdyssanalla loppujen lo-
puksi tarkoitetaan. Toisaalta olisi katsotta-
va, mitä muita ominaisuuksia bahuvriiheilla
mahdollisesti on kuin eksosentrisyys.

Eksosentrisen yhdyssanan määritelmät
ovat usein joko ristiriitaisia tai muuten epä-
tydyttäviä: Bauer (1994: 239) määrittelee,
että eksosentrisen eli bahuvriihiyhdys-
sana »denotes some feature of the entity denoted
by the compound», jolloin denotaation kä-
sitettä käytetään kahdessa merkityksessä.
Trask (1993) puolestaan vetoaa implisiitti-
seen semanttiseen pääsaan: bahuvriihi eli
eksosentrisen yhdyssana on sellainen mis-
sä »one element modifies or restricts the
other and the whole denotes an entity which
is a hyponym of an unexpressed semantic
head». Mielestäni ei ole selvää, mikä on imp-
lisiittinen semanttinen pääsana. Senkin täh-
den on vaikea sanoa, mitä tapauksia tämä
määritelmä rajaisi bahuvriihien ulkopuolel-
le. Olettaen, että tämä pääsana olisi tapauk-
sesta riippuen 'ihminen', 'eläin', 'mies'/'nai-
nen' ja niin edelleen, määritelmä ei ainakaan
sulkisi pois substantiivisesti käytettyjä yh-

³ Olen saanut ystävällisesti lainata Vesa Koiviston poimimia esimerkkejä omien havaintojeni tueksi.

⁴ Esp. *tocadiscos* 'levysoitin' < soittaa levyjä, engl. *scarecrow* 'linnunpelätin' < pelotella variksisia. Espanjan yhdyssananmuodostuksesta lisää Val Álvaro (1999: 4788–4799).

⁵ Perinteisin termein puhutaan yhdyssanan *perusosasta*. Nimitys *edusosa* korostaa yhtäläisyyttä sanan- ja lau-
sekkeenmuodostuksessa. Lausekkeen pääsanana kutsutaan tulevassa kieliopissa *edusosanaksi*.

dysadjektiivieja (*isokenkäinen, pitkäkyntinen* ym.) ilman muodollista lisäehto: edusosan on oltava substantiivi. Riippuu semanttisen pääsanuuden tulkinnasta, sulkisiko määritelmä pois edes aivan tavallisia muita yhdyssanoja. Onhan *myyntiedustaja* ihmisen hyponyymi siinä kuin *punapääkin*.

Kielet eroavat siinä, kuinka ne käsittelevät kieliopillista sukua bahuvriihien yhteydessä. Saksan kielessä artikkeli määräytyy puhtaasti edusosan mukaan: *das Gesicht*, 'kasvot', neutri (*das Bleichgesicht* 'kalpeanaama', samoin neutri (Toman 1992: 287–288). Kaikki kielet eivät kuitenkaan käyttäydy saksan tavoin. Espanjan kielen artikkelin valinta riippuu tarkoitteen sukupuolesta, ei yhdyssanan edusosan suvusta. Vaikka 'iho', *la piel*, on feminiininen sana, bahuvriihi 'punanahka', *ella piel roja*, voi saada joko maskuliinisen tai feminiinisen artikkelin tarkoitteen sukupuolen mukaan. Saksan ja espanjan ero bahuvriihin suvun määrääntymisestä saattaa signaloida yleisempääkin eroa siinä, kuinka vahva side kielessä on kieliopillisen ja luonnollisen suvun välillä.

Bahuvriihien muodostuksessa ei ole mitään erityistä: klassisessa sanskritissa, jonka kieliopista termi on kotoisin, bahuvriihit ovat determinatiivisia yhdyssanoja, joita ei komponenttiensa puolesta erota tavallisista, endosentrisistä yhdyssanoista (Karttunen 1987: 91–93). Näin on suomessakin; vertaa endosentristä yhdyssanaa *hienosokeri* bahuvriihiin *hienohelma*, endosentristä sanaa *kiljuhanhi* bahuvriihiin *kiljukaula* ja niin edelleen. Monilla yhdyssanoilla on sitä paitsi molemmat tulkinnat. Esimerkiksi sana *valkolakki* viittaa paitsi ylioppilaspäähineeseen myös tällaisen päähineen kantajaan tai haltijaan, ylioppilaseen.

Eräitä muodollisia erityispiirteitä bahuvriiheissa silti on. Edellä kävi ilmi, että bahuvriihin suku saattaa määräytyä tarkoitteen sukupuolen, ei perusosan kieliopillisen suvun perusteella. Tämä ominaisuus bahuvriiheilla on muun muassa sanskritissa (taivutuksellinen ero) ja espanjassa (artikkelit). Veda-kielessä bahuvriiheissa on toisenlainen aksentti kuin muissa yhdyssanoissa (Karttunen 1987: 93). Määriteosa ja edusosa saattavat olla käänteisessä järjestyksessä: *sarvikuono* on monissa kielissä 'kuonosarvi', *punarinta* taas tunnetaan eräässä saksan murteessa 'rintapunana' (Schellbach 1964: 8).⁶ Suomen kielessä ero endosentrisen yhdyssanan ja bahuvriihin välillä näkyy kieliopillisen luvun ja tulkinallisen moneuden kohdalla. Endosentrisen yhdyssana *tekosilmä* viittaa yhteen tietynlaiseen silmään, kun taas bahuvriihi *vinosilmä* viittaa olentoon, jolla on jokin määrä (siis yksi tai useampia) vinoja silmiä. Vielä selvemmin tämä luvun neutraloituminen näkyy, kun edusosana on plurale tantum -sana: *hätähouso* (vs. *houso*), *lahoaino* (vs. *aino*).

Runousopillisesti ajatellen bahuvriihit ovat enimmälti synekdokeita: ne viittaavat johonkin tarkoitteeseen tarkoitteen osan kautta. Esimerkiksi *punaparta* viittaa henkilöön, jolla on punainen parta. Toinen semanttinen erityispiirre on se, että bahuvriihit viittaavat lähes aina ihmiseen tai muuhun elävään olioon (muuta harvalukuisia tapauksia muun muassa *kolmipyörä*, *nelimasto*). Ruumiinosien nimitykset on siten suurin bahuvriihien edusosina toimiva sanaryhmä (esimerkkejä näiden yhdyssanakäytöstä kohdassa (1)). Eräitä asusteiden nimityksiä käytetään vastaavasti viittaamassa asusteen kantajaan (2).

⁶ Suomen kielessä tällaisia sanoja ovat *puoli*-loppuiset sanat, jotka kuitenkin kaikki eivät ole bahuvriiheja. Vrt. bahuvriihit *silmäpuoli*, *jalkapuoli* ja endosentriset yhdyssanat *sisarpuoli*, *äitiapuoli*. Käänteinen järjestyksi siis ole pelkästään bahuvriiheihin rajoittuva mahdollisuus.

(1) *valopää, kovanaama, kivikasvo, pitkätukka, silkohapsi, liinaharja, punaparta, lahoaiivo, vinosilmä, pystykorva, isonenä, koukkunokka, sarvikuono, siloposki, suukkosuu, harvahammas, satakieli, raspikurkku, vääräleuka, punaniska, kiljukaula, punarinta, möhömaha, hopeakylki, kyttyräselkä, herkkuperse, kippurahäntä, saksikäsi, karvatassu, mämmikoura, tehonyrkki, jauhopeukalo, lättäjalka, pitkäkoipi, vemmelsääri, pattipolvi.*

(2) *heinäkenkä, sinisukka, punatakki, harmaanuttu, tiukkapipo, valkolakki, hätähousu, lökäpösky.*

Yhdistämättömien sanojen käyttö synekdokeena on huomattavasti rajallisempaa kuin bahuvriihien:

(3a) *punaparta* 'punapartainen mies'
(3b) **parta* 'parrakas mies'.

Yksiosaisia synekdokeita toki on, mutta ei läheskään samassa mitassa kuin bahuvriiheja. Esimerkiksi ruumiinosan nimityksellä *nenä* tai *nokka* viitataan koko henkilöön ilmauksessa *per nenä/nokka*, osanimellä *pyörä* viitataan tietynlaiseen pyörälliseen kulkupeliin. Toisin kuin yksiosaisia synekdokeita, bahuvriiheja on kuitenkin mahdollista käyttää myös adjektiivisesti, substantiivin etumääritteinä:

(3c) *kahdella punaparralla ukolla*
(3d) **per nenä ukko*.

Yksi tapa tehdä perussanasta synekdoke- ilmaus on yhdysosan *-niekka* avulla (3e). Tosin *niekka*-liite ei ole erityisen produktiivinen. Sama tavoite saavutetaan myös muuntotyypisillä yhdyssanamuodosteilla, esimerkiksi geneeristyneen erisnimen (3f) tai jonkin »tyhjän» perusosan avulla (3g).

Adjektiivimääritekin auttaa joskus asiaa (3h).

(3e) *partaniekka* 'parrakas mies'
(3f) *viikisivallu* 'viiksekäs mies' (< *Viik-si-Vallu*)
(3g) *Kuka toi partaaijia on?* (juhliassa toiselle esitetty kysymys)
(3h) *vanha parta*.

Bahuvriiheja ei kuitenkaan yleensä ole kirjallisuudessa ymmärretty pelkästään sellaisiksi eksosentrisiksi yhdyssanoiksi, jotka kirjaimellisesti merkitsevät jotakin tarkoitteen osaa. Eräissä lähteissä (Hakanen 1973: 125) termi possessiivinen yhdyssana on bahuvriihin synonyymina muistuttaen, että näissä sanan tarkoitteelle 'omistetaan' ylipäänsä jokin asia, ominaisuus tai toiminta. Sanskritissa on sellaisia bahuvriiheja kuin 'mennyt elämä' (tarkoittaen kuollutta tai kuolemaan tuomittua) tai 'jälkeläishalu' (tarkoittaen jälkeläisiä haluavaa). Itse sana bahuvriihikin on bahuvriihi ja tarkoittaa sellaista, jolla on paljon riisiä. (Karttunen 1987: 93.)

Otan tähän esimerkinomaisesti joitakin suomen kielessä esiintyviä sanoja, jotka enemmän tai vähemmän muistuttavat synekdokeeseen perustuvia bahuvriiheja, mutta joissa on jokin erottava tekijä mukana.

Ensinnäkin on yhdyssanoja, joiden kielikuva perustuu osa–kokonaisuus-suhteeseen, mutta joiden edusosa ei ole kokonaisuuden osan nimi.

(4a) *hermokimppu, lihaskimppu, latva-bee ~ latvakakkonen, siipiveikko, nero-patti?*

Toiseksi on yhdyssanoja, joiden kuvallisuus perustuu metaforaan eli kahden asian samankaltaisuuteen, ei synekdokeeseen⁷. Ajatus erottamattomasta omistuksesta siis

⁷Eronteko ei liene aivan yksiselitteistä, esimerkiksi *lihaskimppu* kohdassa 4a. Selviä bahuvriihjakin voidaan lisäksi käyttää metaforisesti. Esimerkiksi *hienohelma* kasvinnimenä.

puuttuu, mutta näitäkin sanoja käytetään viittaamaan tarkoitteeseen jonkin määrääväksi nähdyin ominaispiirteen kautta. Aina-kin osaa näistä voi käyttää bahuvriihien tapaan sekä adjektiivina että substantiivina (ks. *lukutoukka*-esimerkki 17c).

(4b) *mätämuna, seksipommi, lukutoukka, ilopilleri, helppoheikki.*

Kolmanneksi on pieni ja sekalainen ryhmä bahuvriiheiksi ymmärrettyjä sanoja, joissa on deverbaali edusosa (4c).

(4c) *ikäloppu, virkaheitto, neliveto, pitkäsoitto* (< engl. *LP, long-playing [record]*)

Deverbaali tyyppi ei ainakaan tällä haavaa ole produktiivinen. Niissä suhde tarkoitteeseen on yleisesti predikoiva (*ikäloppu* — jonka ikä on loppu) tai hämärä (*virkaheitto*). Muista bahuvriiheista poiketen *ikäloppu, ikäkulu* -tyyppiset deverbaalit esiintyvät lähes aina adjektiivin tehtävissä.

Kaikkia kuvallisia yhdysnomineja ei ole aihetta pitää bahuvriiheina. Metaforassakin voi olla edusosana olennon osan nimitys, mutta silloin määriteosa on genetiivissä eikä nominatiivissa. Huomaa muun muassa lajinnimet

(5) *kissankäpälä, häränkieli* [kääpä], *ahdinparta* [levä].

Tästä ei silti voi tehdä johtopäätöstä, ettei bahuvriiheissakin voisi olla genetiivimäärite:

(6) *kananpää* ('typerä ihminen'), *käärmeenkieli* ('petollisesti puhuva ihminen').

Rakenteeltaan suomen bahuvriihit ovat kuitenkin yleensä nominatiivialkuisia. Määriteosina esiintyy substantiivien ja adjektiivien lisäksi verbi- ja adverbikantoja, esi-

merkiksi *hölö-* [vrt. *hölöttää*]: *hölösuu, säihky-*: *säihkysääri*; *keno-* [vrt. *kenossa*]: *kenopää*; *pysty-*: *pystykorva*. Lukusana on määriteosana linnunnimessä *satakieli*. Lukusana ei määriteosana ollessaan vaadi perusosan sijaksi yksikön partitiivia (vrt. *satakieltä*).

Kun bahuvriihin määriteosana on adjektiivi, se ei kongruoi edusosansa mukaan vaan pysyy taipumattomana (7a). Endosentrisissä yhdyssanoissa on sekä kongruenssia että kongruoimattomuutta (7b), joten kongruoimattomuus ei rajoitu bahuvriiheihin.

(7a) *Yleisön joukossa istui muutamia hapannaamoja ~ *happamianaamoja.*
(7b) *hienosokeria ~ hienoasokeria, hapanleipää ≠ hapanta leipää.*

Bahuvriiheista, kuten muistakin yhdyssanoista, osa on tiettyyn merkitykseen ja käyttöön vakiintuneita leksikaalistumia, osa taas sanastoaineksena vakiintumattomia ja tiettyyn kommunikatiiviseen tehtävään luotuja muodosteita. Lehtikielessä luovat bahuvriihit viittaavat johonkin puheena olevaan tarkoitteeseen tai tarjontajoukkoon vaihtoehtoisella, värikkäämmällä ja joskus lyhyemmälläkin tavalla (8a–c). (Esimerkeissä samoihin tarkoitteisiin viittaavat NP:t on kursivoitu.)

(8a) *Tulevan kuninkaan, prinssi Charlesin heila* kuuluu Britannian inhotuimpiin naisiin, ja miljoonien Diana-fanien mielestä 51-vuotias terrierinaama tuhosi vuosisadan avioliiton. (IS 28.10.1998)

(8b) [otsikko:] *Huppupää* uhkaili myyjää kirveellä Ivalossa
[teksti:] *Hupulla kasvonsa verhonnut ryöstäjä* yritti kirveellä uhaten viedä päivittäistavarakaupan kassan perjantai-aamuna Ivalon keskustassa. (HS 20.1.2001)

(8c) *Harmaanruskea orava* tuli Britan- niaan Amerikasta yli sata vuotta sitten

▷

ja on työntänyt tieltään alkuasukasveljensä, punaoravan. *Harmaaturkeista* on Lontoon lähelläkin tullut pihastaan huolehtivan omakotiasujan painajainen, — —. (HS 16.10.2000)

Vakiintuneita bahuvriiheja käytetään taas samaan tapaan kuin Islannin Edda-runojen kennegejä. Edda-runossa esimerkiksi laivoista puhutaan vakiintuneiden yhdyssanamuotoisten kielikuvien avulla: *meripuu, purjevarsa*. Hevonen taas on vaikkapa *suitsenpurija*. Kenning on Aale Tynnin mukaan (1980: 15–16) jonkin käsitteen tuntomerkki, jotakin mistä käsite on tunnistettavissa. Tällaisen tuntomerkin avulla henkilöstä tai asiasta voi puhua käyttämättä sitä suoraan ilmaisevaa sanaa. Suomen kielen bahuvriiheista löytyy tällä tavoin ajateltuna monia kennegejä: voidaan puhua ahvenen kenneingistä *kyrmynsika*, kuninkaallisen kenneingistä *kruunupää*, koiran kenneingistä *karvakuono* ja niin edelleen. Äärimmillen leksikaalistuneita ovat eläinten nimitykset *pystykorva, sarvikuono*.

Kenningeistä tyylikeinona on lisäksi yhteys jonkin sanan välttämiseen tabun tai poliittisen korrektiuden tähden. Tällaisina kiertoilmaisuuina voisi esiintyä bahuvriihejakin — *mesikämmen* (vrt. *otso, karhu*) tällainen onkin — mutta nykykielessä tähän tehtävään näyttää päätyvän pikemminkin possessiivisia *inen*-yhdysadjektiiveja kuin bahuvriiheja: *sosiaalirajoitteinen* (vrt. *pummi*), *moniongelmainen, liikuntaesteinen* ym. Adjektiivien suosio selittyy kahdella tavalla: 1) ongelma, este, rajoite jne. eivät ole ulkoiseen olemukseen viittaavia edusosia, joillaiset bahuvriiheissa ovat kaikkein tavallisimpia, ja 2) bahuvriihit houkuttelevat puoleensa pikemminkin derogatiivisia kuin eufemistisia muodosteita. Possessiiviset *inen*-adjektiivit ovat kuitenkin bahuvriihien sukulaistyyppi, ovathan adjektiiviset bahuvriihit edellisille synonyymisia (*risuparta ~ risupartainen maankier-*

täjä). Eläin- ja kasvilahkojen nimissäkin substantiivisia *inen*-adjektiiveja on suosittu bahuvriihien sijasta (*hyppyhäntäiset, naamakukkaiset*, ym.).

Bahuvriiheja pidetään yleensä tarkoitetaan halventavina sanoina (näin esimerkiksi Quirk ym. 1985: 1576 englannin yhdyssanoista). Bahuvriihien negatiivinen sävy perustuu vain osaksi siihen, että yhden silmiinpistävän ominaisuuden nojalla tapahtuva henkilöiden luokittelu on potentiaalisesti stigmaattista. Käytetäänhän muitakin substantiiveja ja adjektiiveja joukkojen määrittelemiseen jonkin tietyn kriteerin nojalla (*pojat, suomalaiset, nelivuotiaat, juopot* jne.). Kenties luokittelun siekailematon fyysisyys on olennaista bahuvriihien tyylivärin ja käyttöalan kehittämisessä? Rasistiset ilmaukset *vinosilmä, mutakuono, isonenä* ja *rättipää* ovat vain esimerkkejä tämän potentiaalihin hyödyntämisestä.

Nimistöissä bahuvriihien käyttöalaa ovat liikanimet ja nykyisin etenkin satulentojen nimet (osa suoria käännöksiä): *Harald Kaunotukka, Kaarle Kaljupää, Petteri Punakuono, Peppi Pitkätossu, Kulkakutri, Nuhanenä*. Vastaavassa nimiasemassa esiintyy toki adjektiiveja ja substantiivejakin: *Maria Verinen, Eerik Pappisvihaja, Tonttu Tomera, Jörö*. Satunimistö on enimmälti leikillistä, ei halveksivaa.

BAHUVRIIHEN SANALUOKKA

Suomen kielessä bahuvriihit voivat toimia kongruoivina etumääritteinä (9), mistä syystä niitä on pidetty pohjimmiltaan adjektiiveina.

(9) *irvihampaita örkkejä, lippalakkipäät juniorit*.

Kongruoivat bahuvriihit eivät ole kovin tavallisia yleiskielessä. Mikäli bahuvriihi

ylipäänsä esiintyy etumääritteenä, koko lauseke on tavallisesti yksikön nominatiivissa.

(10) *Kyrmyńska ahven on kansalliskalamme.*

Kongruoivaa etumäärite-bahuvriihia vältetään. Sellaisen (11a) asemesta esiintyy usein vastaava possessiivinen *inen*-adjektiiviksi (11b).

(11a) *irvihampaita örkkejä*

(11b) *irvihampaisia örkkejä*

Termeissä taas etumäärite-bahuvriihi muodostaa pääsanansa kanssa yhdyssanan. Määriteosanahan bahuvriihi on aina taipumaton.

(11c) *punajalkaviklo, pyöreälehtikihokki, valkokaulustyöläinen, kaksitahtimoottori.*

Bahuvriihien substantiivisuus näkyy morfologisesti siitä, etteivät bahuvriihit komparoidu (12a) eikä niistä synny *-sti*-adverbeja (12b).

(12a) *kaistapää : ?*kaistapämpi : *kaistapäin; vrt. kaistapäinen : kaistapäisempi : kaistapäisin.*

(12b) **kaistapästi; vrt. kaistapäisesti.*

Morfologiset ehdot eivät kuitenkaan ole selvärajaisia. Kaikki adjektiivitkaan kun eivät komparoidu eivätkä muodosta *-sti*-adverbeja.

Neutraalissa yleiskielessä bahuvriihien substantiivisuus tulee esiin kahdella tapaa: substantiivisissa leksikaalistumissa ja substantiivisissa tekstiesiintymissä. Bahuvriihien substantiivisista leksikaalistumista selvimpiä lienevät eläin- ja kasvilajien nimet (13a). Lauseissa bahuvriihit yleensä esiintyvät substantiivilausekkeiden edusanoina, siis »substantiivisesti» (13b).

(13a) *sarvikuono, pystykorva, satakieli, tulilatva.*

(13b) *Petti vaimoaan [pirteän [punapään]N?]NP kanssa.*

Mikäli bahuvriihit katsottaisiin kaikesta huolimatta adjektiiviksi, ne olisivat siinä mielessä poikkeuksellisia yhdyssanoja, etteivät ne perisi edusosansa sanaluokkaa. Substantiiviloppuiset sanathan ovat yleensä substantiiveja.

(14) [X + N]A?

Nykysuomen sanakirjassa bahuvriiheiksi katsotut hakusanat tyyppiä *harmaaturkki, herkkusuu* on merkitty ensi sijassa adjektiiviksi, mutta niiden substantiivisestakin käytöstä annetaan esimerkkejä. Samantapainen sana-artikkelirakenne on monessa tapauksessa periytynyt jo ilmestyneisiin painettuun ja sähköiseen Perussanakirjaan (1990–1994, 1997).

(15) Sana-artikkelin *hölösuu* rakenne Nykysuomen sanakirjassa (1967) ja CD-Perussanakirjassa (1997).

NS: *hölösuu* adj. = *hölösuinen*. – Substantiivisesti. *Hölösuu on Hämeessä halvassa arvossa.*

PS: *hölösuu, hölösuinen*. Substantiivina *Mokoma hölösuu.*

Aivan kaikki bahuvriihit eivät ole saaneet adjektiivitulkintaa Perussanakirjassa (substantiivit *herkkusuu, tiukkapipo*) tai edes Nykysuomen sanakirjassa (*hätähou-su, kalpeanaama*). Silti substantiivisen käytön yleisyys ei ainakaan Nykysuomen sanakirjassa näytä olevan tärkein peruste merkitä sana substantiiviksi, sillä eräiden adjektiiviksi luokiteltujen sanojen yhteydessä todetaan, että sanaa käytetään kuitenkin tavallisesti substantiivisesti (*hienohelma, keltanokka*).

Etenkin sellaiset hakusanat, joilla on

▷

sekä bahuvriihinen että endosentrinen tulkinta, ovat saaneet sanaluokkamerkinnäksi aina myös (tai ainoastaan) substantiivin. Esimerkiksi *känsäkoura* viittaa paitsi tietynlaiseen kouraan (endosentrinen tulkinta) myös tämänkaltaisen kouran haltijaan (bahuvriihitulkinta). *Känsäkouran* sana-artikkeli hajoaakin kahtia: 1. subst, 2. adj. = känsäkourainen + Substantiivisesti. (Osassa tätä tyyppiä olevissa sanoissa adjektiivinen bahuvriihi-tulkinta on saatettu jättää huomiotta, ks. esim. *pokerinaama*.)

Motivaationa bahuvriihien adjektiivitulkinnalle lienee ollut se, että jos sana voi joskus esiintyä kongruoivana määritteenä, se ei ole aito substantiivi. »Kerran adjektiiv, aina adjektiiv.» Bahuvriihit olisivat silloin periaatteessa muiden substantiivisesti käytettävien adjektiivien (*suomalainen, liikuntaesteinen* jne.) kaltaisia.

On kuitenkin pohdittava, missä määrin se, että bahuvriiheja käytetään kongruoivina määritteinä, on nimenomaan adjektiivinen piirre. Onhan suomen kielessä myös ilmaustyyppi, jota tässä kutsuttakoon kiinteäksi apposiitioksi (Vilkuna 1996: 211–212). Niissä substantiivi tai substantiivilauseke määrittää toista ja kongruoi sen mukaan. Yhdessä ne muodostavat prosodisesti yhtenäisen kokonaisuuden (kirjoituksessa ei pilkkua):

(16a) *kansalliskukkaamme kielloa*

(16b) *veljeäsi Perttiä*

(16c) *Norjan pääkaupunkiin Osloon.*

Olisiko bahuvriihit rinnastettava sanatyyppinä niihin substantiiveihin ja substantiivilausekkeisiin, jotka voivat toimia kiinteänä appositionmääritteenä? Eräs omituisuus silti jäisi: kiinteän apposition pääsana on yleensä nimi (erisnimi, lajinnimi), mutta bahuvriihin pääsanalle ei yhtä tiukkaa ehtoa voi asettaa.

Edellistä vielä harvinaisempi ilmiö on substantiivin tilapäinen siirtyminen adjek-

tiiviseen etumääritetehtävään. Tällaisen adjektiivisen käytön vakiintuminen on myös harvinaista, mutta ei mahdotonta. Esimerkiksi käy substantiivi *paska*, joka esiintyy taajaan myös adjektiivina: *paska jätkä*. Esimerkkejä tilapäisemmistä siirtymistä:

(17a) Jos *lankkua* naista yritetään topata muodokkaaksi, hänestä tulee lähinnä koominen, sillä hänen kuivakasta ja *ruipe-loa* olemustaan ei pystytä millään peittämään. (Apu 42/96)

(17b) Hän on *särmä* menestyjä, joka himoaa omaisuuksia ja valtaa. Silloin pitää olla häikäilemätön. (HS 20.11.1997)

(17c) *Lukutoukka* lapsenvahti. Kanadalainen nuortensarja. (HS 2.9.1996)

Nämä tapaukset muistuttavat mielestäni tyylillisesti etumääritteinä toimivia bahuvriiheja. Lisäksi pääsanalle ei ole erityisiä rajoituksia. Ilmikongruoivia esimerkkejä (17a) on näistä vähintään yhtä vaikea löytää kuin bahuvriiheista. Useimmiten substantiivilauseke on kokonaisuudessaan yksikön nominatiivissa (17b, 17c). Rinnakkaistapausten olemassaolo antaa käsittääkseni tukea tulkinnalleni, että bahuvriihit ovat ensi sijassa substantiivisia nomineja.

Sanakirjantekijöiden ja muiden fennistien perinteinen näkemys bahuvriiheista adjektiivisena tai adjektiivis-substantiivisena nimitystyyppinä perustunee Kalevalan ja muun runokielen konventioiden tuntemukseen. Seuraavat esimerkit osoittavat, miten Kalevala hyödyntää kuvailevia bahuvriihilmauksia yhtäältä määritteinä (18a), toisaalta itsenäisesti paralleleleissa synonyymirakenteissa (18b):

(18a) *Läksi ahven kyrmynsika, tavoitti tulisoroista:* (47. runo)

(18b) *Ellös piikoja pelätkö, kassapäitä kammastelko.* (46. runo)

Bahuvriihien syntaktinen jäsentyminen saattaa itse asiassa jäädä melko häilyväksi

runomuotoisessa tekstissä. Seuraavissa värssyissä bahuvriiheja voidaan yhtä hyvin pitää adjektiivisina jälkimääritteinä kuin appositiomaisina substantiivilausekkeina.

(19a) Rati riti ralla, tuli talvi halla, *kuuraparta, tuiskutukka, lumiviitta, harmaasukka*. Rati riti ralla, semmoinen on halla. (Maija Konttinen)

(19b) Joulupukki, joulupukki, *valkoparta*, vanha ukki, eikö taakka paina selkää? Käypä tänne, emme pelkää! Ootahan meille vanha tuttu, *puuhkalakki, karvanuttu*. Tääl on myöskin kiltit lapset, *kirkassilmät, silkohapset*. (P. J. Hanikainen)

(19c) Minulla on pieni vauva, *ruusuvarvas, untuvapä*. Se nukkuu kehossa, nukkuu hiljaa, ja itkee ääneen, kun nählättää. (Kaarina Helakisa)

Bahuvriihien sanaluokkuus-kysymys laajenee osittain kysymykseksi siitä, onko suomen kielessä ylipäänsä perinteistä substantiivi–adjektiivi-jakoa. Suomessa adjektiivien substantiivinen käyttö on erittäin tavallista; jopa niin tavallista, että adjektiiveja, joille ei voisi edes kuvitella substantiivisia esiintymiä, ei liene juuri ollenkaan. Varsinkin adjektiivit, joita käytetään kuvailemaan ihmisiä, siirtyvät varsin herkästi substantiiviseen käyttöön. (Muista adjektiivien sanaluokkaominaisuuksista, ks. Pajunen 2000.) Edellä pidin kuitenkin mahdollisena tulkintaa, että bahuvriihit eivät ole perimmältään adjektiiveja, vaan substantiiveja, jotka voivat omaksua adjektiivisen tehtävän toimia toisen substantiivin kongruoivana määritteenä. Kenties kirjallisen genren konventioista johtuu, että bahuvriiheilla on enemmän siirtymäherkkyyttä kuin substantiiveilla yleensä. Perussanakirjan tulevassa versiossa bahuvriihiyhdys sanat

tullaan merkitsemään nykykielen hallitsevan käytön sanelemana ensisijaisesti substantiiveiksi.

Perinteinen sanakirja ja kielioppikirja täydentävät toisiaan. Kieliopin tulisi esitellä sanaston uutta luovat prosessit, koska sanakirja soveltuu tällaisen tiedon esittämiseen huonosti. Todellisuudessa leksikossa on kielioppia (sanojen johto ja yhdistäminen) ja kieliopissa on leksikkoa (etenkin funktiosanat), joten leksikko ja kielioppi eivät ole kaksi toisistaan riippumatonta kielen tuottamisen ja kuvaamisen komponenttia.

Sanakirjan kieliopillista ilmaisevuutta voisi lisätä niin, että bahuvriihien yleisimmät perusosat (*-pää*, *-naama*, *-kaula*, *-parta* ym.) saisivat oman hakusanansa. Tässä kuitenkin tulee nopeasti vastaan hakusanojen mielekkyys. Kukapa etsisi tietoa sanasta *-parta*? Todennäköisesti vain perusosa *-pää* on riittävän yleinen bahuvriihin muodostaja, jotta se ansaitsisi oman hakusanansa. Hakusana-artikkeihin integroitu sananmuodostusoppi voisi perustua myös kieliopillisiin merkintöihin — esimerkiksi bahuvriihit olisi merkitty *b*:llä — mutta tämä edellyttäisi sanakirjaan kielioppiosioita eikä enää palvelisi vaan pikemminkin hämmäntäisi useimpia käyttäjiä.⁸

Kieliopillisesti bahuvriihit on haasteellinen ja tähän asti laiminlyöty kuvauskohde. Bahuvriihien kuvausta kuitenkin tarvitaan, sillä kyseessä on ytimeltään produktiivinen sananmuodostustyyppi. Myös kieltenvälinen vertailtavuus edellyttää yhtenäistä ja mielellään tuttua käsitteistöä. Samalla kun pyritään tavoittamaan bahuvriihit määrittelevät morfologiset ja semanttiset ominaisuudet, olisi syytä pitää mielessä myös seuraavat kriittiset kysymykset: Muodostavatko bahuvriihit yhtenäisesti

⁸ Nykysuomen sanakirjassa mainitsemiani keinoja on kuitenkin käytetty seuraavasti: Sana-artikkelissa voi olla osuus »Yhd.», jossa luetellaan esimerkkejä yhdyssanoista, joissa hakusana on perusosana (*huuli*-sanan artikkelissa muun muassa *alahuuli* ja *punahuuli*). Possessiiviset adjektiivit (esimerkiksi *-huulinen*) on merkitty koodilla »poss.a».

käyttäytyvän sanaryhmän? Onko muita sanoja, joilla on samoja ominaisuuksia kuin bahuu-riiheilla? Alustavat vastaukseni näihin kysymyksiin ovat »ei» ja »kyllä». ■

TARJA RIITTA HEINONEN

Sähköposti: tarja.heinonen@kotus.fi

LÄHTEET

AIRILA, MARTTI 1938: Suomen kielen yhdysadjektiivit. – *Virittäjä* 42 s. 357–363.

BAUER, LAURIE 1994: *Introducing linguistic morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

CD-Perussanakirja 1997. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 94. Helsinki: Edita.

HAKANEN, AIMO 1973: *Adjektiivien vasta-kohtasuhteet suomen kielessä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 311. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Keuruu: Otava.

HEINONEN, TARJA RIITTA – KOIVISTO, VESA 1998: Suomen kieliopin koko kuva. – *Kielikello* 1 s. 5–8.

KARTTUNEN, KLAUS 1987: *Lyhyt sanskritin kielioppi*. Helsinki: Yliopistopaino.

KOIVISTO, VESA 2000: *Yhdyssanat*. Käsikirjoitus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

LYONS, JOHN 1968: *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nykysuomen sanakirja 1967. Helsinki:

WSOY.

PAJUNEN, ANNELI 2000: Adjectives in Finnish and other Uralic languages I–II. – Suomen kielitieteellisen yhdistyksen seminaarissa *Parts of speech in and across languages* (17.–19.8.2000 Helsinki) jaetut monistheet.

Perussanakirja. Ks. *Suomen kielen perussanakirja ja CD-Perussanakirja*.

QUIRK, RANDOLPH – GREENBAUM, SIDNEY – LEECH, GEOFFREY – SVARTVIK, JAN 1985: *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.

SHELLBACH, INGRID 1964: Die Bahuu-rii-Komposita in der alten finnischen Volksdichtung. – *Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja* 65.

Suomen kielen perussanakirja I–III, 1990–1994. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55.

TOMAN, JINDŘICH 1992: Compounding. – William Bright (toim.), *International encyclopedia of linguistics* 1 s. 286–288. New York: Oxford University Press.

TRASK, R. L. 1993: *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. London: Routledge.

TYNNI, AALE 1980: *Eddan sankarirunot*. Helsinki: WSOY.

VAL ÁLVARO, JOSÉ FRANCISCO 1999: La composición. – I. Bosque & V. Demonte (toim.), *Gramática Descriptiva de la Lengua Española*, Volumen 3 s. 4757–4842. Madrid: Espasa Calpe.

VILKUNA, MARIA 1996: *Suomen lauseopin perusteet*. Helsinki: Edita.